

NEVILLE CHAMBERLAINS

POLITISKA GÄRNING OCH EFTERMÅLE

Av docent NILS ANDRÉN, Stockholm

AV DE tre brittiska statsmän som burit namnet Chamberlain, Joseph Chamberlain och hans båda söner Austen och Neville, var fadern den mest betydande. Han bröt fram som något av en naturkraft i engelsk politik. Efter att först ha vunnit ryktbarhet som en rivande kommunalpolitisk reformator kom han in i rikspolitiken och gav snart inspiration och lösenord först åt de radikala liberaler som i honom hade en av sina främsta ledare och — sedan Gladstones försök att ge Irland självstyrelse tvingat honom att bryta med det liberala partiet — åt alla brittiska imperialister av såväl konservativt som liberalt ursprung. Under åren kring sekelskiftet var han den brittiska imperiepolitikens drivande kraft, även om han aldrig nådde de utåt främsta posterna i någon av de konservativa regeringar av vilka han var medlem. Joseph Chamberlains imperiesyn ledde honom till slut också till brytning med de konservativa ledarna, vilka inte ville acceptera hans tullpolitiska program, som skulle närmare sammanknyta det brittiska imperiets olika delar.

Av hans söner uppfostrades den äldste, Austen Chamberlain — liksom tidigare William Pitt d. y. och sir Robert Peel av ambitiösa fäder — för statsmannens värv. Han blev 29 år gammal minister och fick vid inte fullt 40 års ålder den viktiga posten som finansminister i Balfours vacklande regering. Det konservativa valnederlaget 1905 drev honom ut i opposition ända tills han inträdde i den första koalitionsregeringen under världskriget. Under sin därefter följande 20-åriga statsmannabana innehade han flera viktiga regeringsposter, var nära att bli partiledare men förlorade en stor del av sitt inflytande på grund av sin lojalitet mot Lloyd George och koalitionen. Under den sista perioden av sin karriär intog han en bemärkt ställning som utrikespolitiker och »äldre statsman». Han krönte sin bana med genomförandet av Locarno-pakten, som i ett enda fördrag sammanknöt de väst- och centraleuropeiska stormakterna. Austen Chamberlain saknade sin faders genialitet men nådde tack vare sina förbindelser, sin ambition och sitt sunda förnuft det oaktat på ett sätt längre än denne under sin politiska karriär.

Neville Chamberlain uppnådde den position, premiärministerns, som varken förunnats hans fader eller äldre halvbroder. Liksom Joseph Chamberlain började han sin offentliga karriär som en framgångsrik kommunalpolitiker och liksom Austen var han under sina sista år

huvudsakligen sysselsatt på det utrikespolitiska området. I motsats till sin broder lyckades han dock inte kröna sin bana med någon utrikespolitisk framgång. Medan Austen gått till historien som en tämligen medelmåttig men klok och besinningsfull statsman, har Neville Chamberlains politiska eftermäle mestadels blivit mycket hårt. Det kan dock ingalunda sägas att det ännu kan göra anspråk på att vara definitivt. Alltjämt präglas omdömena om »fredsstiftaren med paraplyet», som under några hektiska höstdagar 1938 hyllades såsom fredens räddare, i många fall av den samtida politikens lidelsefulla ställningstagande. Neville Chamberlain har ännu inte kommit i det rätta perspektivet för ett objektivt, strängt historiskt bedömande.

Oxfordhistorikern Grahame Keith Feiling har därför påtagit sig en mycket svår uppgift, då han skrivit Neville Chamberlains politiska biografi, vilken utkom inte fullt sex år efter dennes död i november 1940. Samtidigt är det dock en synnerligen fascinerande uppgift, på ett sätt ett för en historiker avundsvärt privilegium, att redan få år efter en ledande statsmans bortgång få skriva hans biografi. Feiling har haft goda förutsättningar härför. Han har haft tillgång till Neville Chamberlains efterlämnade dagböcker och privatbrev. Själv är han också genom sina tidigare arbeten väl rustad för att skriva en konservativ partiledares levnadsteckning. Av Englands nu levande historiker har han mer än någon annan tagit till sin uppgift att tränga in i och skildra de engelska torypartiernas utveckling genom seklerna. I sina arbeten *A History of the Tory Party, 1640—1714* och *The Second Tory Party, 1714—1832* har han givit ett par moderna monografier över det första och det andra torypartiet, och enligt uppgift har han sedan dess förberett utgivandet av en fortsättning, som skall behandla torypartiets öden under sir Robert Peels och Benjamin Disraelis (lord Beaconsfields) tid.

Hans biografi över den siste Chamberlain, *The Life of Neville Chamberlain* (Macmillan, London 1946), är ett fängslande skrivet, historiskt intressant och politiskt mycket nyttigt arbete. Det fyller väl sin plats vid sidan av Garvins stora biografi över Joseph Chamberlain och sir Charles Petries något trista men dock tämligen förtjänstfulla arbete om sir Austen Chamberlain. Att Feilings biografi över Neville Chamberlain har blivit ett fängslande arbete är delvis författarens men i främsta rummet Chamberlains egen förtjänst. Det material som Feiling förfogat över, brev och under långa perioder mycket regelbundet förda dagboksanteckningar, ger en mycket klar bild av Chamberlain både som människa och politiker. Feiling har i stort sett undvikit att göra en kritisk värdering av statsmannen Chamberlain och inskränkt sig till att framlägga hans bevekelsegrunder för det politiska handlandet. Därigenom har författaren, trots att han själv personligen inte kände den politiker han biograferat, lyckats teckna ett mycket levande porträtt av denne. I denna uppläggning ligger efter engelska förhållanden visserligen inte något märkligt eller originellt; »Life and Letters» är den hävdvunna engelska biografiformen. Det torde emellertid vara på sin plats att understryka att Chamberlain-biografien genom sin utformning fått ett icke

obetydligt värde som historisk källa, trots att den publicerats så kort tid efter sitt föremåls bortgång. Det är ett sympatiskt, man frestas rent av att säga storslaget drag i engelsk politisk tradition att en statsman också omedelbart efter sin död betraktas såsom hela folkets gemensamma egendom; därför är det också naturligt att hans efterlämnade privatpapper utan dröjsmål få bilda underlaget för en framställning av hans politiska gärning.

Politiskt är Feilings arbete särskilt nyttigt därför att det ger en värdefull repetition främst av det senare trettioalets världspolitiska händelser, sedda inte med det fyrtiotalets mot hela epoken och främst mot dess ledande brittiske statsman överkritiska ögon utan med den egna samtidens. Därigenom har Feiling undgått faran att döma Chamberlain från andra förutsättningar än dem som voro hans egna. Detta drag hos boken har starkt kritiserats av granskare som inte kunnat frigöra sig från det sista årtiondets hetsiga politiska lidelser och som i en studie av Neville Chamberlain se en okritisk apoteos, därför att den inte innehåller ett kategoriskt fördömande av en statsman som på en väsentlig punkt misslyckades utan i stället är ett försök att förstå de motiv som på väsentliga punkter dikterade hans handlingssätt i olika lägen. Politiskt är Feilings Chamberlain-biografi därför inte opportun i många kretsar, men för den som läser den för att få veta något mer och inte bara för att egga upp en gången tids passioner och inrotade fördomar är den av stort värde.

Den historiskt och politiskt intresserade allmänheten bör vara tacksam att av Neville Chamberlains gärning en framställning nu givits, som fyller så högt ställda krav att det hädanefter är möjligt — för den som vill — att med större objektivitet än tidigare bedöma hans politiska insatser.

Namnet Chamberlain är oupplösligt förknippat med Birmingham, av sina lokalpatriotiskt stolta borgare kallad »the most prosperous city in the world». Joseph Chamberlain var en av dess mest ryktbara borgmästare och Neville förvaltade under en kort tid, 1915—17, med stor nit och initiativrikedom samma höga ämbete, vilket före honom innehafts av en lång rad av hans släktingar i tidigare generationer. Birmingham var Chamberlain-släktens fasta politiska grundval. Där fick både Joseph och Neville den medborgerliga skolning som hos båda grundlade den sociala framstegsvänlighet, vilken blev av avgörande betydelse för deras gärning och politiska framgångar. Alltsedan Joseph Chamberlains tid har det i Birmingham intill Nevilles död varit tradition »to vote Chamberlain». Traditionen upprätthölls efter Josefs död främst av Neville, för vilkens politiska karriär förbindelserna med Birmingham betydde långt mer än för hans halvbroder Austen, vilkens politiska skolning och bana voro av mera traditionellt engelskt 1800-talssnitt.

Styrkan av »the Chamberlain tradition» i Birmingham belyses av att staden aldrig vid något val före 1945 sände en labourmajoritet till underhuset. Inte ens 1929 års frammarsch för arbetarpartiet kunde beröva unionisterna mer än fem av de tolv mandat, som Birmingham

besatte. Vid 1931 års val togo unionisterna samtliga platser, något som med hänsyn till valutgången detta år i hela Storbritannien inte bör vara ägnat att förvåna. Men inte ens 1935, då labour besatte omkring 30 procent av underhusets platser, lyckades de rubba unionisternas majoritet i någon valkrets i Birmingham. Delvis kan elektoratets länge starkt unionistiska sammansättning sannolikt tillskrivas två klart materiella faktorer: Birminghams rikedom, som bottnar i dess industriers mångsidighet och därmed sammanhängande relativa konjunkturokänslighet, samt det mycket energiska organisations- och propagandaarbete som så länge som stadens främste (tidvis två främsta; både Neville och Austen representerade under 20-talet och 30-talet fram till Austens död 1936 Birmingham-valkretsar) parlamentsledamot bar namnet Chamberlain mestadels nedlades av det unionistiska partiet.

Men betydelsen av den tredje faktorn, »the Chamberlain tradition», får inte underskattas. Inrikespolitiskt präglades den av stark social reformvänlighet. Joseph Chamberlain betraktades av många med fruktan och avsky som radikal och Feiling karakteriserar med rätta Neville Chamberlain som »a very radical sort of Conservative». Redan innan han började ägna sig åt allmänna angelägenheter inom kommun och stat gav han prov på ett utpräglat socialt reformintresse. Under sina ekonomiskt misslyckade år som plantageledare på Bahama-öarna, 1890—97, arbetade han energiskt för att moraliskt och ekonomiskt förbättra sina underlydandes ställning. Sedan han återkommit till sin hemstad, började han med stor iver arbeta för sociala reformer; först för de anställda inom de firmor han ledde och från 1911, då hans kommunalpolitiska karriär började, inom hela Birmingham. Han ordnade läkarvård och tryggade pensionsförhållanden för sina anställda och var inte heller främmande för den nu aktuella tanken på något slag av industriell demokrati. Han kunde också med stolthet notera att strejker aldrig förekommo inom hans företag. Som kommunalman nedlade han ett inte blott för Birmingham utan för hela England banbrytande arbete på stadsplaneringens och sjukvårdens områden.

Neville Chamberlains reformvänlighet var sålunda inte av någon tom och deklamatorisk natur. Då han 1918 invaldes i underhuset — dock utan att taga emot Lloyd Georges och Bonar Laws beryktade »election-coupon» — intogo konkreta sociala reformfrågor den främsta platsen i hans valtal, i vilka han krävde förbättrade pensioner, kortare arbetstid samt större anslag till hälso- och sjukvård och till bostadsbyggande. Som socialpolitiker stod Neville Chamberlain med båda fötterna fast på jorden. Han hade en klar, reformpolitisk målsättning men samtidigt också en lika klar insikt om de ekonomiska gränserna för den politik han ville genomföra. Han rättade munnen efter matsäcken och undvek den för många politiker så frestande kursen att låta opportunitetsskäl eller önsketänkande bestämma valloftenas och reformkravens omfattning.

Den socialreformatoriska framstegsvänlighet som bildade ett starkt element i den politiska Chamberlain-traditionen var utan tvivel en

stor tillgång för brittisk konservatism under mellankrigsperioden. Den något fantasilösa, men aldrig initiativfattiga och alltid hederliga och målmedvetna reformanda som präglade Neville Chamberlains politiska karriär ter sig visserligen föga inspirerande, om den ställes vid sidan av en Churchills geniala ledarskap, men inrikespolitiskt var den säkerligen av långt större betydelse. Utgången av 1945 års val antyder att så var fallet. Det sista valet var det första på nära 70 år, som i Birmingham inte utkämpats under en Chamberlains ledning. Det medförde att den helt konservativa (under unionistisk beteckning) uppsättningen underhusmedlemmar ersattes av en labourmajoritet av 10 medlemmar, mot vilken står en minoritet av tre konservativa (Birmingham erhöll vid den sista omfördelningen av underhusets platser ett trettonde mandat).

Det fanns i »the Chamberlain tradition» också ett annat dominerande element, imperietanken. Joseph Chamberlains imperiepolitiska insatser och målsättning ha omnämnts tidigare i denna uppsats. På två väsentliga punkter lyckades det för Neville Chamberlain att fortsätta eller fullfölja sin faders politik. Hans insatser som socialpolitiker ha redan antytts. Till hans namn äro knutna flertalet av de reformer som genomfördes under 1920- och 1930-talen. Det ligger knappast någon överdrift i påståendet att han intager en mycket framskjuten rangplats bland brittiska socialministrar. Då han 1924 tillträdde posten som hälsovårdsminister i Baldwins andra regering, gjorde han upp en tidtabell för 25 reformer, som han önskade genomföra. Då han 1929 trädde tillbaka från sin post, hade inte mindre än 21 av dessa genomförts. Chamberlains biograf beklagar det tragiska öde som tvingade honom, som var »perhaps better equipped to lead a conservative reforming ministry than any man since Gladstone», att under sin premiärministertid helt absorberas av utrikespolitiska problem. Inrikespolitiskt infriade därför knappast premiärministern Chamberlain de förhoppningar som med utgångspunkt från hans insatser som hälsovårdsminister med skäl hade kunnat ställas på honom.

På det tullpolitiska området blev det Neville Chamberlain förunnat att fullborda den politik som hans fader under de sista åren av sitt liv kämpat för och — och stupat på och som Baldwin under 1920-talet sökt genomföra. När depressionen i början av 1930-talet hotade att bringa England på knä i statsfinansiellt avseende, var det Chamberlain, nu finansminister, som genomförde en protektionistisk tullpolitik, varigenom imperiets medlemmar inbördes fingo en särskilt gynnad ställning. Då han framlade regeringens förslag i underhuset, upplevde han ett av sitt livs stoltaste ögonblick. Han yttade vid detta tillfälle bland annat: »Nära 29 år ha gått sedan Joseph Chamberlain började sin stora kampanj för imperiepreferenser och tullreform. Mer än 17 år ha förflutit sedan hans död utan att hans syften fullföljts. Han var dock alltid övertygad att hans vision någon gång skulle taga gestalt, kanske inte precis såsom han tänkt sig utan med vissa modifikationer. Hans arbete var inte förgäves. Tiden och landets olyckor ha övertygat många, som under hans livstid inte ansågo sig kunna dela hans uppfattning. Jag tror att han

skulle funnit tröst för sin bittra besvikelse, om han kunnat förutse att de förslag som nu framläggas och som är legitima barn av hans egen tanke skulle framföras i det underhus som han älskade i närvaro av den ena och genom den andre av de två män som fått hans namn och blod i arv.»

Det är mot bakgrunden av Chamberlains politiska verksamhet före 1930-talets mitt hans utrikespolitiska aktivitet under premiärministeråren (1937—40) måste förstås. För den som under större delen av sitt liv sysslat med industriella, kommersiella och finanspolitiska problem och som i en skälig socialpolitik, en sund utrikeshandel och en balanserad budget såg politikens främsta mål måste kriget te sig som en större katastrof än för den mera prononcerat maktpolitiskt eller ideologiskt inriktade.

Typiskt för Chamberlains inställning är ett uttalande från 1936, i vilket han kritiserade partiets geniala »svarta får», Winston Churchill: »Om vi skulle följa Winstons råd och offra vår handel för att kunna tillverka vapen, skulle vi tillfoga den en skada, som det skulle kräva generationers arbete att övervinna. Vi skulle därmed undergräva det förtroende som nu råder, och vi skulle beskära statsinkomsterna.» För social- och finanspolitikern Chamberlain kändes det bittert att behöva använda landets ekonomiska resurser för improduktiva ändamål. År 1938 förklarade han i ett anförande i Birmingham: »För mig är blotta tanken att vårt folks med möda hopbragta besparingar — som borde användas till att förbättra de nödlidandes ställning, till att bygga nya välfärdsinrättningar och till att skapa nya rekreationsmöjligheter och till att utveckla de unga till kropp och själ — tanken att dessa besparingar skola förskingras genom en på krig inställd produktion är motbjudande och borde fördömas.»

År 1938 var Chamberlain emellertid medveten om att offret måste göras och att påskyndade rustningar voro ofrånkomliga. Han tillade nämligen i sitt nyss citerade tal: »Trots detta ha vi inte något annat alternativ än att fortsätta med våra rustningar, ty nu står 'the very breath of our British being', själva friheten på spel... Vi uttala här inte någon förkastelsedom över det politiska systemet i andra länder, men varken fascismen eller kommunismen harmonierar med vårt temperament och vår tro ... Och likväl ... glöm inte att vi alla äro människor och behärskas av samma slags passioner och känslor, fruktan och önsknings. Det måste finnas någonting gemensamt oss emellan, blott vi kunna finna det, och kanske vi genom vår avskildhet från det övriga Europa kunna ha en särskild roll att spela som förlikare och medlare.»

I det citerade anförandet framträda två huvudlinjer i Chamberlains politik — rusta, men med måtta, så att landets ekonomi inte blir undergrävd, och håll samtidigt handen utsträckt, försök att finna den »minsta gemensamma nämnaren» mellan västdemokratierna och axelmakterna. Det praktiska resultatet av denna politiska formel blev *appeasement*-politiken.

Avspänningspolitiken blev Chamberlains politiska huvudtanke.

Hans anteckningar ge klara bevis för att den inte blott var en av konjunkturerna framtvingad attityd. Han trodde uppenbarligen mycket länge att det skulle vara möjligt att finna den minsta gemensamma nämnaren. Hans optimistiska tro att så skulle kunna ske berodde väl närmast på en svaghet i hans personliga utrustning, som kan karakteriseras som brist på fantasi. Men det måste tilläggas att det var en fantasilöshet, som han delade med många andra i förkrigstidens Europa. Neville Chamberlains svaghet var att han mätte andra efter sina egna mått. »Varje ledare i varje land», yttrade han 1938, »måste oavsett sin politiska tro först bland sina syften sätta det att förbättra levnadsvillkoren för den stora massan av sina landsmän.» Han behövde en lång och handgriplig åskådningsundervisning för att inse att andra politiska ledare leddes av andra grundvärderingar än han själv. Chamberlain var innerst ett barn av 1800-talets framstegsoptimism. Ibland verkar det rent av som han vägrade att se det som var obehagligt och han därför inte ville se. Då han 1937 läst Stephen H. Roberts på sin tid uppmärksammade bok *Huset som Hitler byggde*, skrev han: »Om jag godkände författarens slutsatser, skulle jag förtvivla, men det gör jag inte, det vill jag inte göra.» Tydligt är att han betraktade sin egen röst som förnuftets stämma i en förvildad värld. Han trodde att han med sin appeasement-politik hade en mission att fylla och att det inte fanns någon annan än han själv som kunde fylla den. Häri bör man väl närmast söka förklaringen till att han med fasta men något ovana händer övertog ledningen av den brittiska utrikespolitiken från män med större utrikespolitisk kunnighet och erfarenhet än han själv.

Det vore dock utan tvivel en underskattning av Chamberlains politiska begåvning att helt tillskriva hans försök att nå avspänning ett på falska förutsättningar grundat önsketänkande. Avspänningspolitiken var — i varje fall till mycket stor del — också en klar och obestriddlig realpolitisk nödvändighet. Den engelska folkopinionen var ännu inte redo för en sådan politik som kunde leda till krig. Stora massor av folket betraktade Hitler med rent insulära blickar. Chamberlain gav före sin fredsmission till Tyskland hösten 1938 säkerligen ett riktigt uttryck för vad många av hans landsmän tänkte, då han yttrade: »Hur fruktansvärd, fantastisk och otrolig är inte tanken att vi skulle gräva skyttegravar och prova ut gasmasker här i detta land på grund av split i fjärran land mellan två folk, om vilka vi intet veta.» Till det engelska folkets tröghet när det gällde att hårdna mot Tyskland bidrog säkerligen också i icke få fall en känsla att Tyskland blivit orättvist behandlat i Versaillesfreden och att vad som skedde på kontinenten blott innebar en skälig revision, mot vilken den enda invändningen kunde resas att den tog sig något otillbörliga former.

Men inte heller det utrikespolitiska läget gynnade en fast hållning mot axelmakterna. I Förenta staterna hade Roosevelt ännu inte lyckats bryta den amerikanska isolationismens makt. I Frankrike efterträddes visserligen folkfrontsregeringen av Daladier, men Chamberlain hade föga tilltro till de franska politikernas och militära

ledarnas förmåga. Mot Ryssland kände han den djupaste misstro. Han betvivlade landets militära styrka och — något som kanske bör påpekas i en anmälan, som skrives 1947 — det var ett tvivel, som delades av många. Han hyste också stor misstro mot ryssarnas politiska avsikter och motiv, »vilka synas mig ha mycket litet gemensamt med våra föreställningar om vad som menas med frihet».

Sist men inte minst: England var otillräckligt rustat. Den brittiska opinionen hade under 1920- och 1930-talen varit så kompakt pacifistisk att inte ens det i princip försvarsvänliga konservativa partiet i tid vågade driva en sådan försvarspolitik som det ansåg önskvärd, ja rent av nödvändig. Trots att den kollektiva säkerhetstanken gjort fiasko i Fjärran östern, i Abessinien och i Spanien, höllo många fast vid den på ett sätt som vittnade om oförmåga att förstå den hårda verkligheten. Chamberlain själv hade visserligen ingen andel i Baldwins dimbildningspolitik i försvarsfrågan vid 1935 års val, då premiärministern enligt egen uppgift avsiktligt förde sina väljare bakom ljuset, därför att han fruktade att en klar upp-rustningsdeklaration skulle föra det helt nedrustningspacifistiska arbetarpartiet till makten och leda till en säker katastrof. Chamberlain hade för egen del önskat att det sista förkrigsvallet skulle utkämpas på försvarsfrågan, men han hade nöjt sig med att hävda sin åsikt genom måttfulla rustningsparoller i sin egen valpropaganda. I övrigt hade han lojalt böjt sig för sin partiledares beslut. Då han åren före det andra världskriget med otillräckliga maktmedel till sitt förfogande blev Englands politiske ledare, måste han anpassa sig efter situationen. Kort före München-överenskommelsen skrev han under intrycket av Harold Temperleys arbete *The Foreign Policy of Canning*, som han nyligen läst: »Gång på gång framhåller Canning att man aldrig skall hota om man inte är i stånd att verkställa sina hotelser», och, tillägger Chamberlain, »även om jag hoppas att vi skulle vara i stånd att göra oss själva rättvisa, om vi skulle tvingas till strid, befinna vi oss sannerligen inte i ett sådant läge att våra militära rådgivare med lätt hjärta skulle inleda fientligheter, om vi inte voro direkt tvingade därtill».

Vissa tyska vittnesmål i Nürnbergprocessen mot de nazistiska ledarna ha antytt att en hårdare hållning från västmakterna 1938 skulle ha blivit katastrofal för Tyskland, därför att landet då inte var tillräckligt rustat för ett storkrig. Påståendet har vunnit tilltro bland många, som eljest aldrig betraktat utsagor från nationalsocialistiskt håll såsom tillförlitliga, och har fogats som en tungt vägande post till debetsidan i det konkursbo över Neville Chamberlain vilket dennes många kritiker skyndat sig att upprätta. Naturligtvis är det av största intresse att få utrett i vilken mån Hitlers politik i september 1938 blott var ett sällsynt fräckt och skickligt pokerspel och om en fast och enig hållning från västmakternas sida kunnat tvinga Tyskland till reträtt eller kasta detta in i en hastig militär katastrof. Men man får inte blint godtaga påståenden härom endast därför att de kunna användas som ett argument mot en allmänt smutskastad politiker.

Den popularitet som Chamberlain åtnjöt efter »freden i München» visar att hans uppfattning beträffande Tysklands styrka delades — om också inte av alla — av en stor del av hans samtida. Många av hans egna politiska vänner i England och även en så litet sentimental statsman som den sydafrikanske imperievännen Jan Smuts betygade honom sin tacksamhet för hans politik. Själv synes Chamberlain ett ögonblick ha trott på varaktigheten av den avspänning som kommit till stånd på grund av hans modiga men förödmjukande resor till Hitler: »Jag tror att det betyder fred i vår tid», sade han optimistiskt efter sin återkomst från München. Redan en vecka därefter uppmånade han dock underhuset att inte lägga för stor vikt vid ett uttryckssätt »som använts i ett ganska känslöbetonat ögonblick efter en lång och tröttande dag, under vilken jag passerat kilometerlånga rader av hurrande människor». Då han förmådde Hitler att under-teckna den gemensamma deklarationen i München om betydelsen av ett gott förhållande mellan England och Tyskland, gjorde han det inte bara därför att han hoppades att en sådan deklaration skulle vara av värde för fredens sak — även om Hitler åtminstone i Berchtesgaden givit honom intrycket av en man, på vilkens ord man kunde lita. »Om överenskommelsen hölls», sade Chamberlain till sin utrikesminister, då han återvänt till London, »var allt gott och väl, men om den bröts, skulle den skyldige stå brännmärkt inför hela mänskligheten.»

På det hela taget synes emellertid Chamberlain så sent som i februari 1939 fortfarande ha varit optimistisk. Samtidigt som han påskyndade Englands upprustning och deklarerade: »aldrig mer unilatera nedrustning», kunde han förklara att han, trots att alltjämt »vulkaniska element» funnes i världspolitik, ansåg den politiska atmosfären mindre spänd. »Alla underrättelser peka mot fred», sade han.

Först då Hitler i mars ockuperade Tjeckoslovakien, grusades Chamberlains förhoppningar att kunna åstadkomma en samförståndslösning av den europeiska politikens tvistefrågor. Omedelbart efter den nazistiska inmarschen i Prag framhöll han att de tyska aggressionshandlingarna ditintills kunnat motiveras av nationalitetsskäl eller därför att de uppfyllde »rättvisa krav, vilkas förverkligande alltför länge hindrats». Inför Hitlers sista aktion måste han dock fråga sig: »Är detta inte i grund och botten ett försök att behärska världen med våld?» Han var beredd att göra alla offer för freden utom ett enda: »Den frihet vi under århundraden åtnjutit komma vi aldrig att avstå ifrån. Jag måste upprepa att — samtidigt som jag inte är beredd att binda detta land genom nya, obestämda åtaganden, vilkas följder nu ej kunna överblickas — intet större misstag kan begås än förmodandet att detta folk, därför att det betraktar krig som meningslöst och grymt, till den grad skulle förlorat sin ryggrad att det inte med sina yttersta krafter vill deltaga i motståndet mot en sådan utmaning, om den skulle göras.»

Det citerade uttalandet antyder närmast att Chamberlain avsåg att föra en politik liknande sir Edwards Greys före det första världs-

kriget, en politik, som gick ut på att samtidigt varna den eventuelle angriparen och söka hålla tillbaka den andra parten från förhastade och provocerande åtgärder. Chamberlain ville inte heller själv uppträda utmanande. Därför avvisade han de krav som framfördes på en rekonstruktion, som skulle tillföra ministären Churchills dynamiska geni och Edens fasthet och smidighet.

Själv förnekade Chamberlain att det var prestigehänsyn som diktade hans politik därvidlag. »Det brittiska folkets fredskärlek måste demonstreras, så att den ställdes utom allt tvivel», framhöll hans utrikespolitiske vapendragare lord Halifax, ty om kriget kom, skulle i så fall det brittiska folket stå enigt som en man.

Endast med den största motvilja lät Chamberlain sitt förnuft övertygga sin känsla att det var omöjligt att ingå överenskommelser med Hitler. I slutet av mars förklarade han djärva och överraskande åtgärder vara nödvändiga. Det skedde dock med bävan, ty han insåg vilka konsekvenser en ny politik kunde leda till: »Jag kan aldrig glömma att det yttersta beslutet, det 'ja' eller 'nej', som kan avgöra inte blott denna generations öde utan hela det brittiska imperiets, måste fattas av mig.» (Dagboken.) Det dröjde inte länge, förrän Chamberlain måste överge den försiktiga varnarattityd som han intog omedelbart efter marsockupationen. Polen och Rumänien uppmuntrades till fasthet mot Tyskland genom brittiska garantier. Det av oppositionen inom regeringspartiet länge krävda förrådsministeriet upprättades i april. Samtidigt genomfördes under häftig opposition från arbetarpartiet den första under fredstid antagna brittiska värnpliktslagen, vars främsta syfte var att övertyga världen — inte minst Frankrike, som utsattes för en trumeld av tysk propaganda om Storbritanniens redobogenhet att kämpa till sista fransman — om allvaret bakom den brittiska politiken.

Det enda steg som kunde ge stadga åt motståndet mot den tyska expansionen var en allians mellan öst och väst, mellan Sovjetunionen och Storbritannien. Till ett sådant förbund var Chamberlain under våren ännu inte beredd. Hans misstro mot Ryssland var fortfarande orubbad, och han stärktes i sin uppfattning av den polske utrikesministern, överste Beck efter vilkens besök i London i april han yttrade att Ryssland var »en mycket opålitlig vän med en oerhörd förmåga att irritera andra». Dessutom ville han inte ge de tyska klagomålen att Storbritannien bedrev en inringningspolitik skenet av berättigande. En allians med Sovjetunionen skulle, ansåg han, medföra att Europa uppdelades i två mot varandra fientliga block. Enbart detta betraktade han som ett ytterligare hot mot freden. Chamberlain hade uppenbarligen ännu inte helt och hållet uppgivit hoppet om appeasement.

Under sommaren 1939 etablerade den brittiska regeringen till slut kontakt med Sovjetunionen. Men liksom det i september inte passat Chamberlain — av hänsyn till Hitler — att låta ryssarna delta i München-uppgörelsen, ingick det nu inte i Kremls realpolitik att stödja Storbritanniens försök att utan krig neutralisera oroselementet i Europas hjärta. De brittiska förhandlarna fingo återvända från

Moskva med oförrättat ärende. I deras ställe stod Ribbentrop, som med långt större fördomsfrihet än sina brittiska rivaler visade sig villig att uppfylla de ryska expansionsönskemålen, såsom stundens triumfator. Därefter var kriget oundvikligt.

När allt det som Chamberlain arbetat för både under sina år som socialminister och finansminister och — framför allt — under den utrikespolitiskt hektiska premiärministertiden med ett slag krossades, trygghet, ekonomisk blomstring och internationell avspänning, blev hans besvikelse långt kraftigare än deras, som med kyligare realism och mindre personliga ansträngningar för fredens sak följt den politiska utvecklingen. Efter krigsutbrottet 1939 yttrade han i underhuset: »Allt det som jag strävat för, allt som jag hoppats på, allt som jag trott på under min politiska bana har slagits i spillror.»

Feiling gör en tämligen ingående analys av orsakerna till att Chamberlain tvingades avgå från premiärministerposten nio månader efter krigsutbrottet. Delvis äro de tämligen självklara. Chamberlain var våren 1940 över 70 år gammal och hans livskraft var undergrävd. Av de politiska orsakerna till hans fall — utöver de militära motgångarna, vilka i och för sig vore av den omfattningen att de krävde en politisk syndabock — framhåller Feiling särskilt två. Den ena låg i en karaktärsegenskap hos Chamberlain, som gjorde honom olämplig till ledare under krigstid. Chamberlain avskydde kriget. Efter sänkningen av slagskeppet *Royal Oak* på Scapa Flows redd skrev han: »How I do hate and loathe this war. I was never meant to be a war minister, and the thought of all those homes wrecked with the *Royal Oak* makes me want to hand over my responsibility to someone else.» Känslan för krigets fasor och olyckor kunde hos honom inte avtrubbas av ansvarets, ledarskapets och äventyrets tjusning eller av stora organisatoriska arbetsuppgifter. Hans ställning undergrävdes också därför att han inte fick till stånd en koalition med arbetarpartiet. Själv hade han önskat en sådan men fann inte något gensvar från oppositionen. Det är, säger Feiling, osannolikt att labour då var berett att ingå i en koalition av något slag. Minst av allt var partiet villigt att inträda under Chamberlain. Trots att labourledarna varit de främsta i den nedrustningspacifistiska propaganda, som sannolikt var den viktigaste orsaken till att Storbritannien mötte den utrikespolitiska krisen och kriget med bristande försvarsberedskap, lastade de på premiärministern ansvaret och skulden både för den kollektiva säkerhetspolitikens misslyckande, ministärens brist på framgång vid förhandlingarna med ryssarna och, mirabile dictu, även landets militära svaghet.

Den långt intressantare frågan varför Chamberlain efter sin avspänningspolitikens misslyckande överhuvudtaget kvarstod, trots att han, som han själv både insåg och erkände, inte passade till premiärminister under krigstid, lämnar Feiling däremot inte helt besvarad. Han antyder blott i förbigående att det konservativa partiet ännu inte var berett på ett ledarskifte. Men tydligen var inte heller det brittiska folket redo för att fredsministern Chamberlain ersattes med exempelvis segerns organisatör, Churchill. Uppenbarligen tog Stor-

britannien lika litet som Frankrike kriget på fullt allvar under dess första månader. Under tiden närmast efter krigsutbrottet överhopades Chamberlain med uppmaningar att göra slut på kriget, »stop the war». Inom stora delar av arbetarklassen hade alliansen mellan Tyskland och Sovjetunionen en förlamande effekt. De politiska och psykologiska förutsättningarna saknades därför för ett ledarskifte och en krigsansträngning av den omfattning, som Storbritannien senare presterade. Chamberlain hade läget fullt klart för sig, och det är därför naturligt att han i februari 1940 betraktade den konciliante lord Halifax som en mer lämplig efterträdare, om något skulle hända honom själv, än Winston Churchill. Den omständigheten att Halifax' upphöjelse rimligtvis borde försvåras eller rent av omöjliggöras, därför att han satt i överhuset — redan då han blev utrikesminister hade kritiska röster höjts från underhuset att det vore olämpligt med en pär som chef för »Foreign Office» — synes inte ha fallit Chamberlain in.

Från rent politisk synpunkt kan Chamberlains korta tid som »krigsminister» inte betraktas som helt förspild. Kabinettet förstärktes. Omedelbart efter krigsutbrottet inträdde Churchill som marinminister och övertog efter hand en allt större del av ansvaret för den militära politikens ledning. Då Chamberlain föll i maj 1940, kunde Churchill, som alltsedan sitt inträde i ministären trots tidigare häftiga meningsmotsättningar hade ett mycket gott och förtroendefullt samarbete med premiärministern, övertaga regeringen fullt insatt i alla frågor. Regeringsskiftet i maj betydde därför inte något avbrott i kontinuiteten. Under krigets första månader förbereddes också flera åtgärder, som först senare skulle bära frukt. Folkopinionen förbereddes sakt men säkert på att kriget kunde bli hårt och långvarigt: »det kan inte sluta, så länge som Hitler sitter vid makten», förklarade Chamberlain redan omedelbart efter krigsutbrottet. I maj 1940 var nationen beredd att lystra till Churchills ryktbara appell om »blod, svett och tårar».

Mot dessa positiva faktorer kan med rätta andragas att den britiska politiken under den första krigsvintern var famlande och osäker. Det måste dock samtidigt medgivas att den europeiska situationen var utomordentligt förvirrande, främst på grund av Sovjetunionens hållning. Först kom dess pakt med Tyskland, därefter Polens delning och i november 1939 anfallet mot Finland. Röster höjdes i England för att landet skulle sluta fred med Tyskland för att kunna göra motstånd mot Sovjet. För Chamberlain var en sådan politik dock helt främmande. »Jag betraktar fortfarande Tyskland som »The Public Enemy No. 1», skrev han en månad efter det rysk-finska krigets utbrott, »och kan inte ta Ryssland på fullt allvar som en anfallande makt, även om det utan tvivel är en fruktansvärd motståndare, om det själv angripes.»

Levnadsteckningen över Chamberlain kastar intet fullt klart ljus över den bisarra episod i Storbritanniens politik under det rysk-finska kriget som kunde ha lett till att britererna kommit i krig också med kontinentens näst Tyskland starkaste militärmakt, Sovjetunionen. Två omständigheter kunna dock utläsas, den ena att den

engelska opinionens reaktion mot det ryska anfallet måste ha utövat ett kraftigt tryck på regeringen, inom vilken Chamberlain ej var omedveten om att det knappast kunde medföra några politiska fördelar för tyskarna, om Sovjet framflyttade sina positioner vid Östersjön. Den andra är att premiärministern, trots att han ansåg Sovjets ostraffade och framgångsrika aggression vara ett svårt slag för demokratin, inte kände någon djupare besvikelse, när de svenska och norska regeringarnas transiteringsvägran omintetgjorde den planerade allierade interventionen till Finlands hjälp. Chamberlains anteckningar bestyrka närmast den uppfattningen att hjälpen till Finland icke ansågs vara en av den politiska klokheten dikterad åtgärd utan snarare en moralisk plikt, som Storbritannien i egenskap av demokratiens främste försvarare måste försöka uppfylla.

Marsfreden i Moskva ökade det allmänna missnöjet med Chamberlain, ty Sovjetunionens angrepp på Finland hade väckt en långt starkare reaktion än det polska kriget, men ur engelsk synpunkt synes kriget ha medfört åtminstone en positiv vinst; det undergrävde de sovjetvänliga krafterna inom arbetarpartiet, vars ledare syntes mera benägna än tidigare att inträda i en samlingsregering, även om de fortfarande inte voro beredda att träda in i en ministär Chamberlain. När motgångarna i Norge och kriget i Västeuropa lett till Chamberlains fall, var därför också den inrikespolitiska scenen förberedd för Churchills övertagande av huvudrollen i brittisk politik såsom ledare för en koalitionsregering, i vilken ledande män ur alla partier av någon betydelse inträdde.

Neville Chamberlains politiska gärning har av många blivit synnerligen hårt bedömd. Även om vederbörlig hänsyn tages till att Chamberlain i Feiling funnit en levnadstecknare med uppenbar sympati för sitt föremål, blir huvudintrycket att han var en med sina fel och förtjänster på det hela taget klok och omdömesgill statsman, självsäker och tyvärr något humorfri och fantasilös, men effektiv och utrustad med en oerhörd arbetsförmåga. Som administratör var han erkänt skicklig, i inrikespolitiken framträdde han som en energisk social reformator och var en utomordentlig tillgång för sitt parti, inom vilket många med djupt ogillande såg hans »farliga radikalism».

Som partiman hade han sina brister men också påtagliga förtjänster. Han var otvivelaktigt under 1920- och 1930-talen en av tories' allra främsta partiorganisatörer. Hans fel synes främst ha varit att han, trots att han ofta enligt gammal god sed i engelsk politik framhöll att han var en »non party man», gick alltför långt i sin lojalitet mot sin något flegmatiske ledare Stanley Baldwin, vilken Neville Chamberlain ofta hade anledning att kritisera — inte minst därför att Baldwins flegma medförde att han själv fick en ökad arbetsbörda — men för vilken han trots allt hyste stor respekt: »Vid de mycket sällsynta tillfällen, då han uttrycker en egen uppfattning», sade Chamberlain 1932, »har han i allmänhet rätt.» Alltför stor partilojalitet visade Chamberlain måhända vid 1935 års val, då han trots sitt eget ogillande av Baldwins taktiska dimbildning i upprustningsfrå-

gan inte mer aktivt hävdade sin egen uppfattning att valet främst borde utkämpas just på rustningsfrågan. Han var inte såsom sin fader något av en revolutionär, som vägrade att foga sig och bröt en ny och egen politisk fåra, om partitron stred mot en fast grundad personlig övertygelse i en väsentlig politisk fråga. Måhända har man på denna punkt rätt att tala om en svaghet i Neville Chamberlains politiska utrustning. Trots att han blev en betydande politiker, kunde han därför aldrig bli en dynamisk och nyskapande statsman.

För Chamberlains utrikespolitiska misslyckanden har redan tidigare redogjorts. Uppenbart är att han länge gjorde sig skyldig till en allvarlig felbedömning av Hitler och det nationalsocialistiska Tysklands politiska avsikter. Det torde också kunna läggas honom till last att han, även sedan han förnuftsmässigt insett appeasementpolitikens misslyckande, inte förmådde frigöra sig från sin tidigare, delvis känslomässigt färgade inställning och att han inte med större beslutsamhet lade om Storbritanniens utrikespolitik. Samtidigt bör det dock framhållas att han ställdes inför en oerhört svår kris och att den kurs han valde, med undantag för månaderna mellan München och vårvintern 1939, ur realpolitisk synvinkel icke var omotiverad. Felsluten och motgångarna under hans sista år, vägda mot hans tidigare inrikespolitiska insatser, berättiga inte heller till en kategorisk inkompetensförklaring och en förkastelsedom över hela hans politiska gärning.

Till de intressantaste dragen i Neville Chamberlains politiska porträtt hör hans förmåga att under sin premiärministertid utöva en stark ledning av sin ministär. Hans kritiker sågo i detta ett fel och anklagade honom för att endast vilja se medelmåttor omkring sig. Det är dock en anmärkning som brukar riktas mot flertalet verkligt ledande och dominerande regeringschefer. Hans starkt personliga grepp om Englands utrikespolitik är den sida av hans inflytande över sina kolleger, som är bäst känd. Premiärministerns speciella intresse på denna punkt är naturligt under en utrikespolitisk kris, då hela nationen med spänd uppmärksamhet följde de utrikespolitiska händelserna och då landets öde berodde på deras utveckling. Mindre uppmärksammat torde vara att Chamberlain under sin premiärministertid också på det inrikespolitiska området utövade ett dirigerande ledarskap. I och för sig är också detta naturligt; hela hans tidigare karriär hade varit inrikespolitiskt inriktad. Feiling påpekar mera i förbigående att hans efterlämnade papper från tiden omedelbart efter hans fall innehålla talrika vittnesbörd om det stöd han gav sina kolleger. Bland dessa betygade den nationalliberale politikern Ernest Brown den trygghetskänsla det gav en fackminister att veta att hans förslag, innan de behandlades i kabinettet, alltid hade blivit omsorgsfullt prövade av åtminstone en man, premiärministern. Chamberlain var en verklig regeringsledare, som aktivt deltog i de olika ministeriernas politiska planeringsarbete. På den punkten skilde han sig märkbart och fördelaktigt från många av sina företrädare, inte minst från de båda närmaste föregångarna i ämbetet, vilkas indolens han själv varit den förste att kritisera.